

Среди находок особый интерес представляет золотой шлем полусферической формы. Основное изображение, выполненное в технике тиснения и чеканки,— сцена битвы, в которой участвуют 6 скифов.

A. A. Moruzhenko

SCYTHIAN BURIAL MOUND PEREDERIEVA MOGILA

The paper is devoted to publication of findings from the Scythian burial mound excavated in 1988 in the Donetsk Region near vil. Srubnoe. The survived things have permitted the main burial to be dated from the 4th cent. B. C. The most interesting finding is a golden helmet of the semi-spherical shape. The main picture made by stamping and chasing presents a scene of a battle with six Scythians participating in it.

Одержано 28.06.1991

ХРОНОЛОГІЯ ПИРОГІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

С. П. Пачкова, А. І. Кубишев

У статті розробляється питання хронології і періодизації Пирогівського могильника зарубинецької культури.

У праці використано матеріали, одержані внаслідок багаторічних польових досліджень під керівництвом А. І. Кубишева. Майже всі вони опубліковані¹. Для виконання поставленого завдання ми застосовуємо метод кореляції фібул — основного датуючого матеріалу, з керамікою, знайденою разом з фібулами в одних і тих же закритих комплексах (похованнях) з могильників зарубинецької культури майже всіх регіонів її поширення. Керамічний посуд розглядається не за типами, як це звичайно прийнято, а розчленований за ознаками. Кореляція фібул з керамікою, проведена на матеріалах 215 поховань, дала можливість встановити так звані ранні і пізні ознаки зарубинецького посуду².

В основу аналізу кераміки було покладено методику, розроблену В. Ф. Генінгом³, але до неї внесено доповнення та зміни, детально викладені в окремій статті⁴.

У запропонованій роботі використано 248 цілих посудин. За набором складових частин корпусу вони розподілені на 4 класи: А — посудини, в яких наявні шийка, плічка, нижня частина та днище; Б — плічка, нижня частина та днище, але відсутня шийка; В — посудини з майже вертикально поставленим бортиком-шийкою без плічок; Г — без шийок та плічок, а тільки з нижньою частиною та днищем (рис. 1). Кераміка аналізується за IV категоріями сукупностей ознак (рис. 2, 3, 4), які включають в себе 21 сукупність дискретних ознак (табл.)⁵. Серед посуду могильника є такі види:

Горщики — посудини висотою від 15 до 40 см, відносна висота горловини не перевищує 0,3 (тобто показчик А має розряд 1, 2, 3, 4), а відносна ширина горловини більше 0,6 см (тобто показчик І має розряд 2, 3, рідко 4 та 5). Переважна більшість горщиків відноситься до класу А (70 екз.).

© С. П. ПАЧКОВА, А. І. КУБИШЕВ, 1992

Таблиця. Розподіл поховань Пирогівського могильника за хронологічними періодами

Період	Фібули у похованнях	№ поховань	Кількість поховань	
			од.	%
I	P ₂ -26, P ₃ -129, B-150 (2), B _Г -193, 3Т II —150, 3Т III —143	2 3 6 7 9 20 26 42 49 54 55 60 65 68 71	29	22,6
		77 93 122 129 133 143 145 150 151 163		
		177 180 193 200		
II	B-101, Д/Е-109, 3Т III —100 (2), 127, 3Т IVa-16, 165 (2), 195	1 8 10 13 16 23 27 28 56 58 73 81 87 94	33	25,8
		97 100 101 105 106 109 112 120 124 127		
		136 144 146 152 153 165 181 195 207		
III	Ак-128, Д/Впр-124 (2), B-108, 153 3Т III—19, 24 3Т IVa-29, 98 (3), 125, 137, 159, 3Т IVb-138 III. I дл.-57 Mla—39, M36-61 Амб.г.Іс.Ів.І-162	5 15 19 21 24 29 31 33 34 36 39 40 45 46	66	51,6
		48 52 57 59 61 62 64 70 72 74 76 84 85		
		88 89 90 91 95 98 102 107 108 113 116		
		118 119 128 130 131 132 134 137 139 156		
		159 162 164 182 183 188 189 190 196 201		
		202 203 204 205 11 67 125 138		
Всього:			128	100,0

Горщики з пирогівського могильника за абсолютними розмірами належать до розряду середніх та високих з малим, рідше середнім діаметром горловини. За відносними розмірами (пропорціями) у більшості своїй середні за висотою,

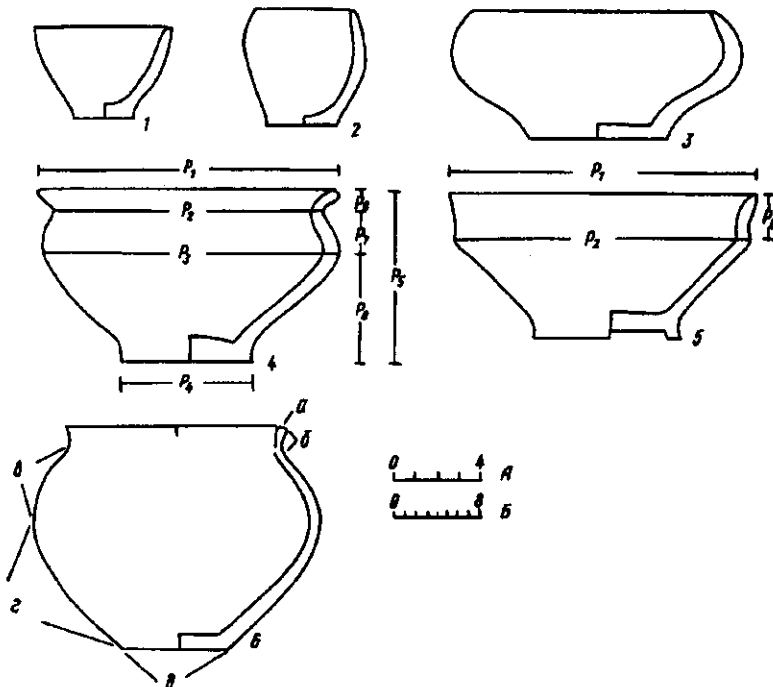

Рис. 1. Посуд різних класів Пирогівського могильника: його частини і параметри. 1 — сільничка класу Г з поховання 159, 2 — чарка класу Б з поховання 62, 3 — миска класу Б з поховання 87, 4 — миска класу А з поховання 137, 5 — миска класу В з поховання 48, 6 — супниця класу А з поховання 165. P₁ — діаметр вінчика, P₂ — діаметр шийки, P₃ — найбільший діаметр тулуба, P₄ — діаметр днища, P₅ — висота посудини, P₆ — висота шийки, P₇ — висота плічків, P₈ — висота нижньої частини посудини. а — вінчик, б — шийка, в — плічка, з — нижня частина посудини, д — дно. А — масштаб для рис. 1—5, Б — для рис. 6.

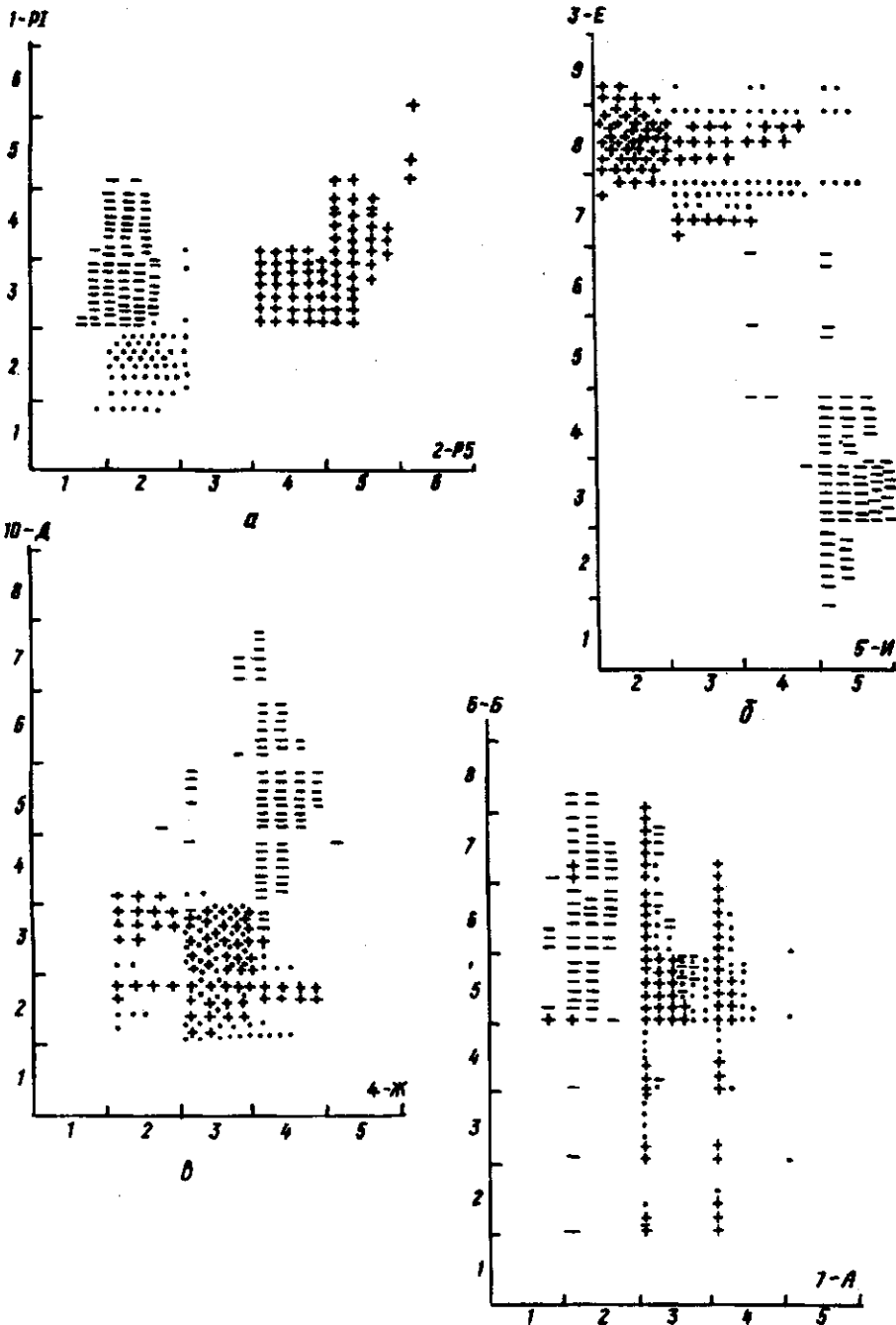

Рис.2. Розподіл горщиків, мисок, кувлі за ознаками абсолютних розмірів і пропорцій: - миски, $\times$ кувлі, горщики:

а — 1 (діаметр в'язь) і 2 (висота посудини): 1 — до 5 см, 2 — 5 — 9 см, 3 — 10 — 14 см, 4 — 15 — 20 см, 5 — 21 — 30 см, 6 — 31 — 40 см. б — 3 (пропорції загальної висоти, показчик Е-Р5:Р3): 1 — 0.21-0.3, 2 — 0.31-0.4, 3 — 0.41-0.5, 4 — 0.51-0.6, 5 — 0.61-0.7, 6 — 0.71-0.8, 7 — 0.81-1.0, 8 — 1.01-1.2, 9 — 1.21-1.4 5 (пропорції ширини устя, показчик И-Р1:Р3): 2 — 0.61-0.8, 3 — 0.81-0.9, 4 — 0.91-0.99, 5 — 1.0 — і більше. в — 10 (пропорції ширини дещя, показчик Д-(Р3-Р4):(2*Р8)): 1 — до 0.2, 2 — 0.21-0.4, 3 — 0.41-0.6, 4 — 0.61-0.8, 5 — 0.81-1.0, 6 — 1.01-1.4, 7 — 1.41-1.8, 8 — 1.81 — і більше. 4 (пропорції місцезположення плічок, показчик Ж-Р8:Р5): 1 — 0.21-0.4, 2 — 0.41-0.5, 3 — 0.51-0.6, 4 — 0.61-0.7, 5 — 0.71 і більше. г — 6 (пропорції ступеня профілювання шийки, показчик Б-(Р1-Р2):(2*Р6)): 1 — до (-0.11), 2 — (-0.1)-0, 3 — 0.01-0.1, 4 — 0.11-0.2, 5 — 0.21-0.4, 6 — 0.41-0.6, 7 — 0.61-0.8, 8 — більше 0.8. 7 (пропорції висоти шийки, показчик А-Р6:Р2): 1 — 0.01-0.05, 2 — 0.06-0.1, 3 — 0.11-0.2, 4 — 0.21-0.3, 5 — 0.31-0.4.

з вузькою, в різному ступені профільованою шийкою. Плічка розташовані посередині висоти посудини, добре, рідше середньо профільовані (рис. 2—4). Майже всі вони круглобокі, ребристі або близьких до ребристіх зовсім небагато. Оформлення вінець досить різноманітне, хоча переважає округлий край. Шийка з внутрішнього боку у деяких екземплярів гранована, із зовнішнього ж пряма або вигнута; вона плавно, рідше підкреслено різко переходить до плічок. Зовнішні лінії плічок та нижньої частини випуклі або прямі, у окремих екземплярів трохи вигнуті. Перехід нижньої частини до днища плавний, рідше невиразний, а іноді підкреслено різкий. Переважна більшість горщиків має чорну або темно-сіру, часто плямисту поверхню. Глиняне тісто, з якого вони виготовлені, крім органічних домішок, в якості знежирювальної домішки містить дрібний пісок, іноді у поєднанні з дрібним шамотом. З додаткових деталей можна відзначити ручки (5 горщиків). Орнаментовано 42 екземпляри, тобто 60% від загального. Найчастіше прикрашались плічка та шийка, як правило біля основи. Переважає рельєфний орнамент — наліпи у вигляді «півмісяця» або інших фігур, а також невисокі валики; заглиблений орнамент застосовувався рідше — це пролощені неглибокі жолобки під шийкою у поєднанні з ледь виступаючим круговим уступчиком. Взагалі різноманітність орнаментальних мотивів на пирогівських горщиках не дуже велика. Святковий вигляд посудинам надавало лощення та чорний колір поверхні. З усього комплексу лише три горщики мали шорстку поверхню буро-коричневого кольору (п. 13, 124 та 132) і один горщик з ями І — заглажену, всі інші були вилощені. Лощення у багатьох випадках високої якості з глянцеvim блиском.

До класу *Б* належить 1 горщик з п. 181: округлобокий, із загнутими всередину краями, висотою 20,5 см, високий, з двома ручками, розташованими на сильно профільованих плічках, основи яких знаходяться біля середини висоти посудини.

Кубки — посудини без ручок, за формою та пропорціями близькі до горщиків, але менші за абсолютними розмірами — висотою від 10 до 14,9 см (у *P5* розряд 3). У матеріалах Пирогівського могильника знаходяться 15 кубків класу *А* з лощеною поверхнею.

Чарки — посудини горщикоподібної форми та пропорцій, але висотою до 10 см — мініатюрні і дуже низькі горщечки (*P5* розряду 1 або 2). Одна чарка класу *А* з поховання 138 та друга — класу *Б* з поховання 62 (рис. 1, 2).

Глечики — за абсолютними розмірами близькі до горщиків (*P5* від 15 до 40 см), але відрізняються від них пропорціями горловини: або з дуже вузькою горловиною — до 0,6 (тобто показчик 1 має розряд 1), або з дуже високою горловиною — більше 0,3 см (тобто показчик *А* має розряд 5—6). За іншими пропорціями глечики аналогічні горщикам. У матеріалах Пирогівського могильника є 10 глечиків з лощеною поверхнею. Деякі обладнані ручками: однією (п. 12) або двома (п. 54 та 133). У похованні 150 знайдено кружальний, пізньоеліністичний глечик ольвійського походження.

Кухлі — посудинки горщикоподібних форм та пропорцій з ручками висотою до 15 см — всього 57 екз. Проте за шириною горловини, ступенем профільованості шийки та плічок, висотою плічок вони займають ніби проміжне положення між горщиками та мисками (рис. 2—4). На відміну від горщиків, вони набагато рідше орнаментувались. Більша частина ручок відбита. За формою петлі ручки округло-овальні, рідко з різким перегином у верхній частині (колінчасті).

Миски — приземкуватої форми посудини, у яких відношення висоти до діаметра плічок не перевищує 0,8 см. У Пирогівському могильнику 77 екз. мисок класу *А*. За абсолютними розмірами вони в основному середні за висотою, тобто не перевищують 15 см, з малим та середнім діаметром вінець.

За пропорціями більша частина належить до розряду середньовисоких мисок з відкритими горловинами. Низьких та високих, а також із закритою горловиною небагато. Пирогівські миски відзначаються низькими, рідше середніми за висотою шийками (ступінь профільованості різний). Плічка в основному низькі, високо підняті над денцями і в різних ступенях профільовані. Денця середньої ширини, рідше широкі або вузькі. За оформленням зов-

нішнього вигляду миски близькі до горщиків, але з деякими відмінностями у кількісному розподілі ознак. Так, серед мисок більше екземплярів з грануванням, ребристим тулубом та ввігнутою лінією придонної частини, багато з них мають кільцевий піддон. Миски не орнаментувались. Три з них мають по одній петельчастій ручці та одна — 4 маленьких ручки (п. 1). Лише одна має нелощену поверхню (п. 130), решта — лощені (рис. 2—4).

У невеликій кількості зустрічаються миски класу *B*, тобто без шийок. З так званого скіфідного типу (пп. 7, 26, 86) — округлобокі, низькі за пропорціями, з середнім, більшим і дуже великим діаметром вінець, із загнутими до середини краями. Друга група мисок (пп. 87, 105, 139) — середньовисокі за пропорціями, з малим діаметром вінець, із загнутими до середини або вертикально поставленими краями (плічками), денця плоскі або на кільцевому піддоні.

До класу *B* належить миска (п. 125), у якій плічка злилась з шийкою в одну трохі ввігнуту лінію, а також миски з пп. 40, 48, 131, 156 та одна без номера, у яких шийка з'єднується з нижньою частиною, утворюючи виступ, іноді рівний товщині глиняної стрічки, з якої формувалась нижня частина миски.

Чашки — це мисочки діаметром до 10 см. Найважна одна лощена чашка з поховання 54.

Супниці — посудини мископодібних пропорцій, висотою понад 15 см. Вони бувають відкритого та закритого типу, причому у супниці закритого типу ширина горловини нерідко коливається у межах, характерних для горщиків. Для зарубинецької культури цей вид посуду не характерний, але окремі екземпляри трапились в ряді пам'яток. У Пирогівському могильнику наявна одна супниця закритого типу з поховання 165 (рис. 1. 16).

У п. 159 знайдено 2 мініатюрні посудини класу *Г* у вигляді сільничок. Висота їх 4 та 4,5 см, діаметр вінець — 4,5 та 6,5 см (рис. 1. 1).

В основу аналізу датуючого матеріалу — фібул — покладено класифікаційні схеми, які використовуються у дослідницькій практиці

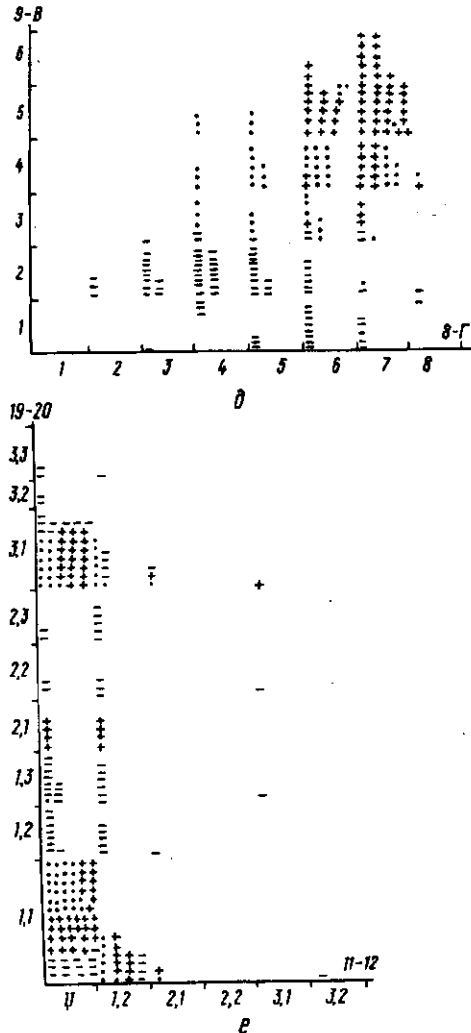

Рис. 3. Розподіл горщиків, мисок та кухлів за пропорціями та описовими ознаками: - миски, *кухлі, + горщики.

δ — 8 (пропорції ступеня профілювання плічків, показчик $\Gamma=(P3-P2):(2 \times P7):1$ — (до -0.11), 2 — (-0.1)-0, 3 — 0.01-0.1, 4 — 0.11-0.2, 5 — 0.21-0.3, 6 — 0.31-0.4, 7 — 0.41-0.6, 8 — 0.61-0.8, 9 — більше 0.8. γ — (пропорції висоти плічок, показчик $B=P7:P3):1$ — 0.01-0.05, 2 — 0.06-0.1, 3 — 0.11-0.2, 4 — 0.21-0.3, 5 — 0.31-0.4, 6 — 0.41-0.6. e — 11, 12 — форма корпусу і перехід шийки до плічок: 1.1 — округлобокий з плавним переходом, 1.2 — округлобокий з різким переходом, 2.1 — близький до ребристого з плавним переходом, 2.2 — близький до ребристого з різким переходом, 3.1 — ребристий з плавним переходом, 3.2 — ребристий з різким переходом; 19, 20 — перехід придонної частини до денця і його форма: 1.1 — плавний перехід до плоского денця, 1.2 — плавний перехід до плитчастого денця, 1.3 — плавний перехід до кільцевого піддона, 2.1 — різкий перехід до плоского денця, 2.2 — різкий перехід до плитчастого денця, 2.3 — різкий перехід до кільцевого піддона, 3.1 — невиразний перехід до плоского денця, 3.2 — невиразний перехід до плитчастого піддона, 3.3 — невиразний перехід до кільцевого піддона.

нашого часу: для фібул середньоевропейських варіацій розробки Ю. Костшевського, для східноєвропейських — О. К. Амброза, інших авторів з доповненнями та деякими корективами⁶.

На розкопаній частині могильника знайдено 46 цілих або майже цілих фібул та 8 уламків, за якими важко встановити їх конструктивні особливості. 35 фібул з 28 поховань знайдені разом з 56 цілими формами посуду, решта походять з поховань, де посуду взагалі немає або він настільки зруйнований, що важко відновити його форму. Переважна більшість належить до групи фібул середньолатенської схеми. Серед них вирізняється підгрупа розчленованих. Вона представлена одним екземпляром фібул з вісімкоподібними петлями на спинці (P_2) з п. 26 (рис. 5, 2) та одним з рельєфними опуклостями на кінці (P_3) з п. 129 (рис. 3, 6).

Розчленовані фібули є найбільш ранніми з фібул середньолатенської схеми.

Фібули з вісімкоподібними петлями на спинці пов'язуються з початком середнього латену — фазою C_1 . Однак різні варіації розчленованих фібул у культурах латенського кола функціонували протягом всього латену C^7 .

Підгрупа неорнаментованих дротяних фібул нараховує 12 екз., з них 10 супроводжуються цілими формами кераміки. Розрізняється декілька їх варіацій. Три фібули з п. 101, 150 найбільш близькі типу B , за Ю. Костшевським (рис. 3, 10). До цього ж типу належать 2 фібули з п. 108, 153, що мають ніжку, ширина якої ледь перевищує ширину спинки. Фібула з п. 193 має більш різкий, ніж у фібул типу B , за Ю. Костшевським, перехід спинки до головки (тип B_T). Дві великі фібули з п. 124 з плавновигнутими спинками з вузької стрічки, що робить їх близькими до типу D , але з верхньою тятивою, як у фібул B , та злегка прогнutoю ніжкою, прикріпленою до спинки, біля самої головки (тип $D/V_{пр}$). У фібулі ж з п. 128 півколом вигнута спинка, великий приймач та кріплення ніжки майже посередині спинки, тобто риси, притаманні типу A , але вона коротка (тип A_T). Фібула з п. 109 нагадує фібули типу D , за Ю. Костшевським, хоча її ніжка прикріплена майже до середини спинки (тип D/E) (рис. 6, 7).

Неорнаментовані дротяні фібули у середньоевропей-

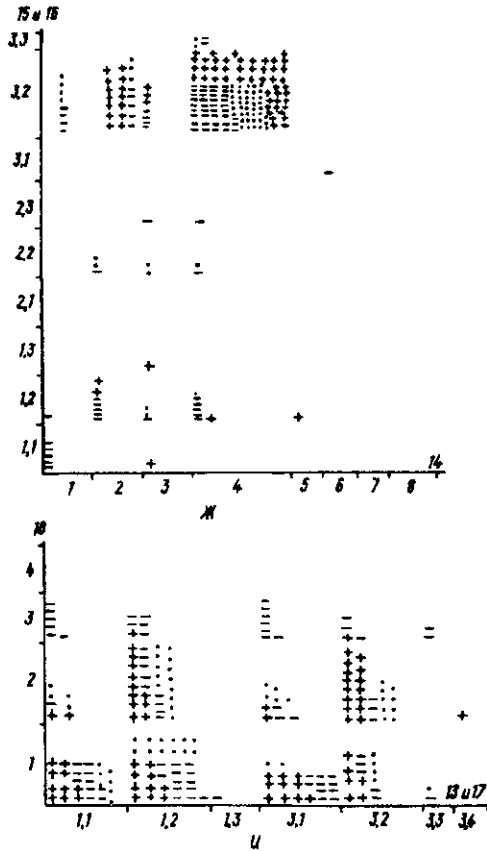

Рис. 4 Розподіл посуду за описовими ознаками: • — миски, * — куклі, + — горщики.

ж — 15, 16 — внутрішня лінія горловини та її профіль: 1.1 — гранована та потовщена, 1.2 — гранована і не потовщена, 1.3 — гранована і потовщена, 2.1 — з слідами гранування і потовщена, 2.2 — з слідами гранування і не потовщена, 2.3 — з слідами гранування і потовщена, 3.1 — без гранування і потовщена, 3.2 — без гранування і не потовщена, 3.3 — без гранування і потовщена.

14 — зріз вінчика: 1 — горизонтально-плаский, 2 — скіс назовні, 3 — скіс усередину, 4 — округлий, 5 — гранчастий, 6 — з напливом назовні.

и — 18 — зовнішня лінія нижньої частини посудини: 1 — пряма, 2 — опукла, 3 — угнута, 4 — двочасна.

13—17 — зовнішня лінія шийки та плічок: 1.2 — пряма шийка і опуклі плічка, 1.1 — прямі, 1.3 — пряма шийка і угнуті плічка, 3.1 — угнута шийка і прямі плічка, 3.2 — угнута шийка і опуклі плічка, 3.3 — угнуті шийка і плічка, 3.4 — угнута шийка і двочасні плічка.

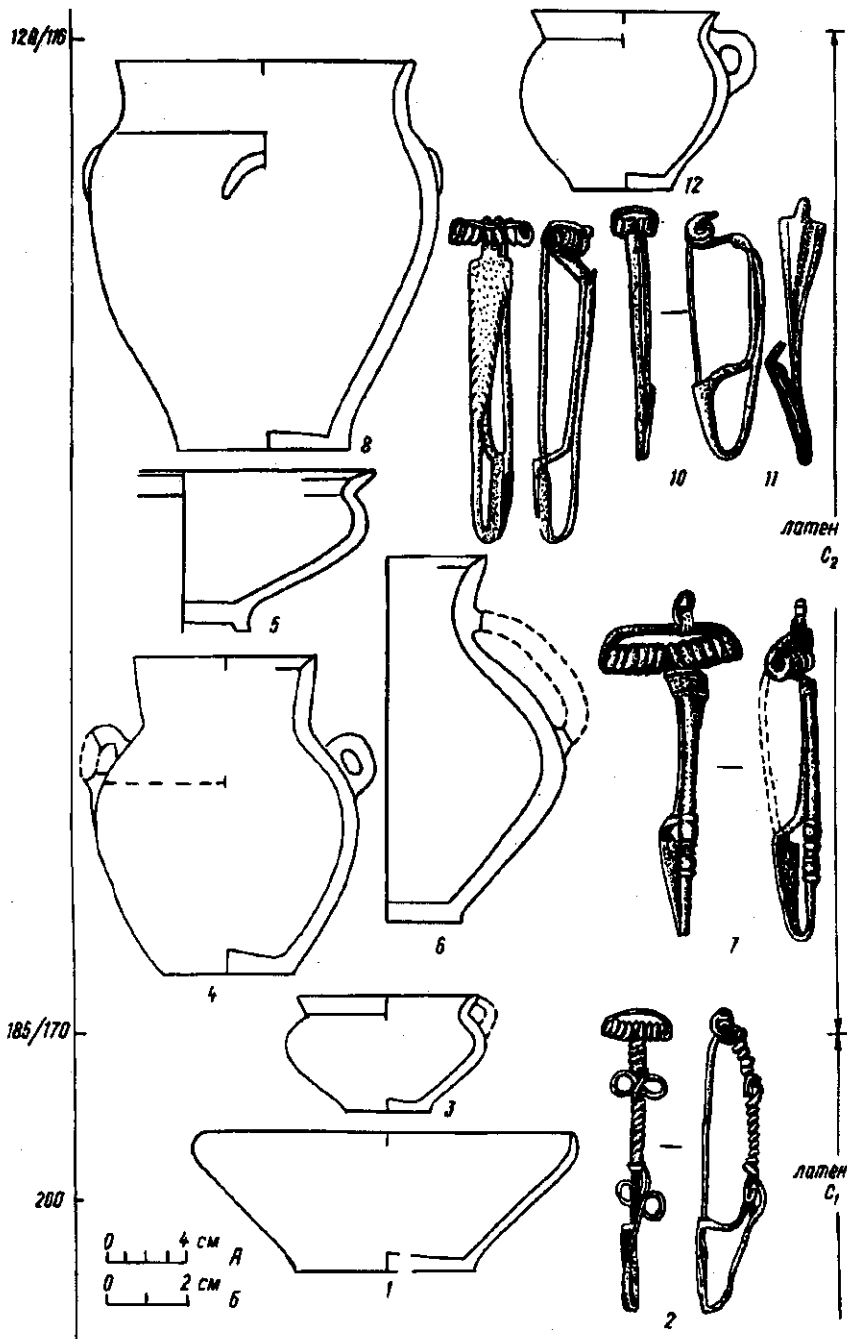

Рис. 5. Кераміка і фібули I хронологічного періоду могильника Пирогів: 1, 2 — з поховання 26, 3, 4 — з поховання 54, 5—7 — поховання 129, 8, 9 — з поховання 143, 10, 11 — з поховання 150, 12 — з поховання 55. А — для кераміки, Б — для фібул.

ських пам'яток знайдені у невеликій кількості. Найбільш ранні з них — тип А — з'являються одночасно з розчленованими в L C₁, в латені C₂ — тип В та С, а також різні модифікації неорнаментованих дротяних фібул (типи Д, Е, Г, Н) побутують протягом латену Д⁸. У зарубинецьких пам'яток найбільшого поширення набули фібули типу В (у кількох його варіаціях). У поховальних комплексах вони зустрічаються іноді разом з фібулами зарубинецького типу і навіть з пізньолатенськими⁹.

Підгрупа фібул з трикутнорозширеним закінченням ніжки (щитком) —

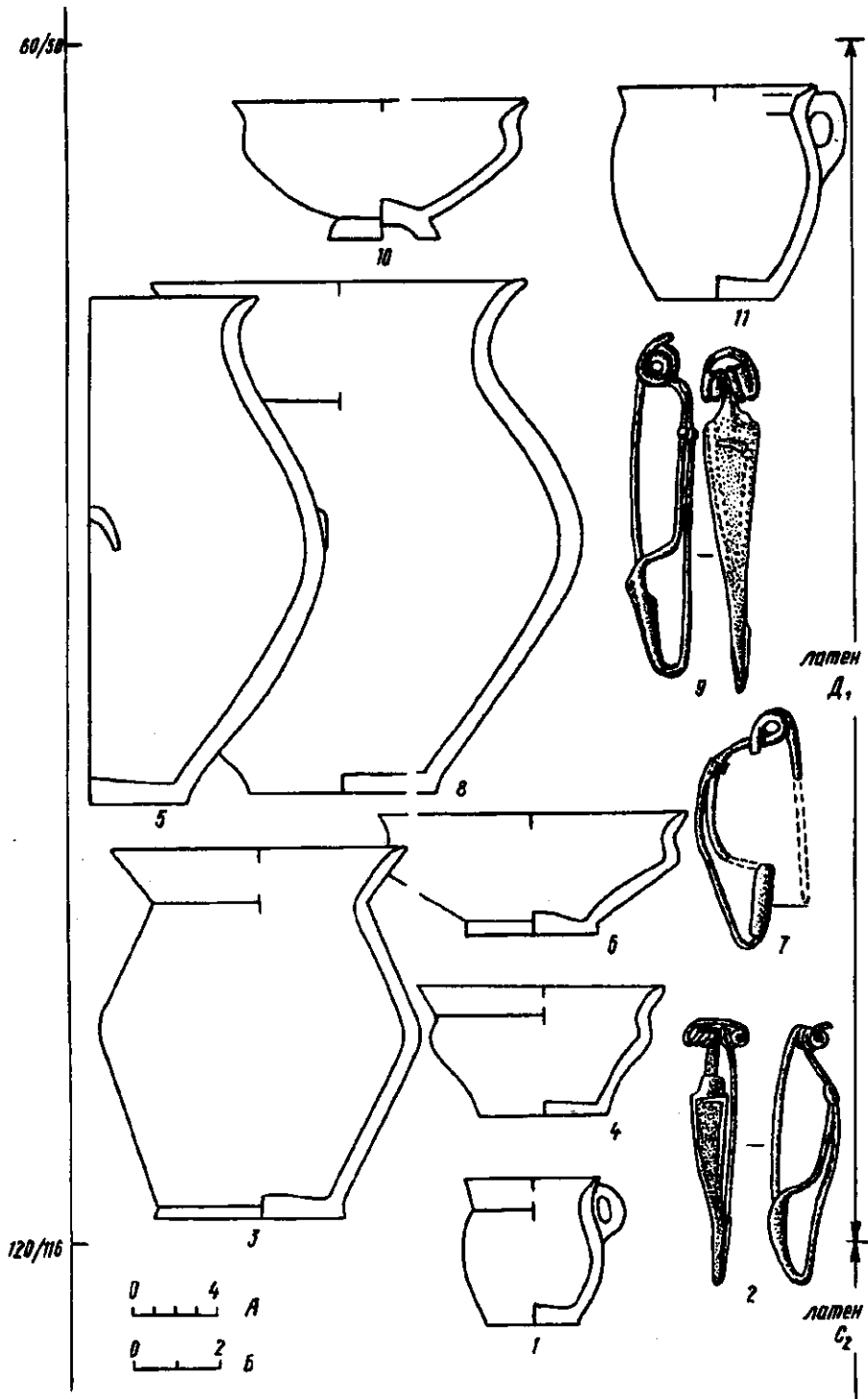

Рис. 6. Кераміка та фібули II хронологічного періоду: 1—4 — з поховання 100, 5—7 — з поховання 109, 8—11 — з поховання 195. А — для кераміки, Б — для фібул.

фібули зарубинецького типу (ЗТ), нараховує 28 екз. За величиною трикутного шитка О. К. Амброз розподілив їх на 5 типів, не уточнюючи числового значення величини шитка. Зберігаючи в принципі його типологію, при класифікації пирогівських фібул ми користувались конкретними значеннями

довжини щитка, що визначаються відношенням його довжини до довжини всієї ніжки фібули.

У похованнях разом з посудом знайдені зарубинецького типу фібули кількох різновидностей: ЗТ — II (довжина щитка 0,49) з п. 150 (рис. 5. 11), ЗТ — III (довжина щитка 0,51—0,6) з п. 19, 24, 100 (2), 127, 143 — всього 6 екз. (рис. 5. 9; 6. 2), ЗТ — IVa (довжина щитка 0,61—0,7) з пп. 16(2), 29, 98(3), 125, 137, 159, 165(2), 195 — всього 12 екз. (рис. 7. 6), ЗТ—IVб (довжина щитка 0,71—0,8) з п. 138 — всього 1 екз. (рис. 7. 13).

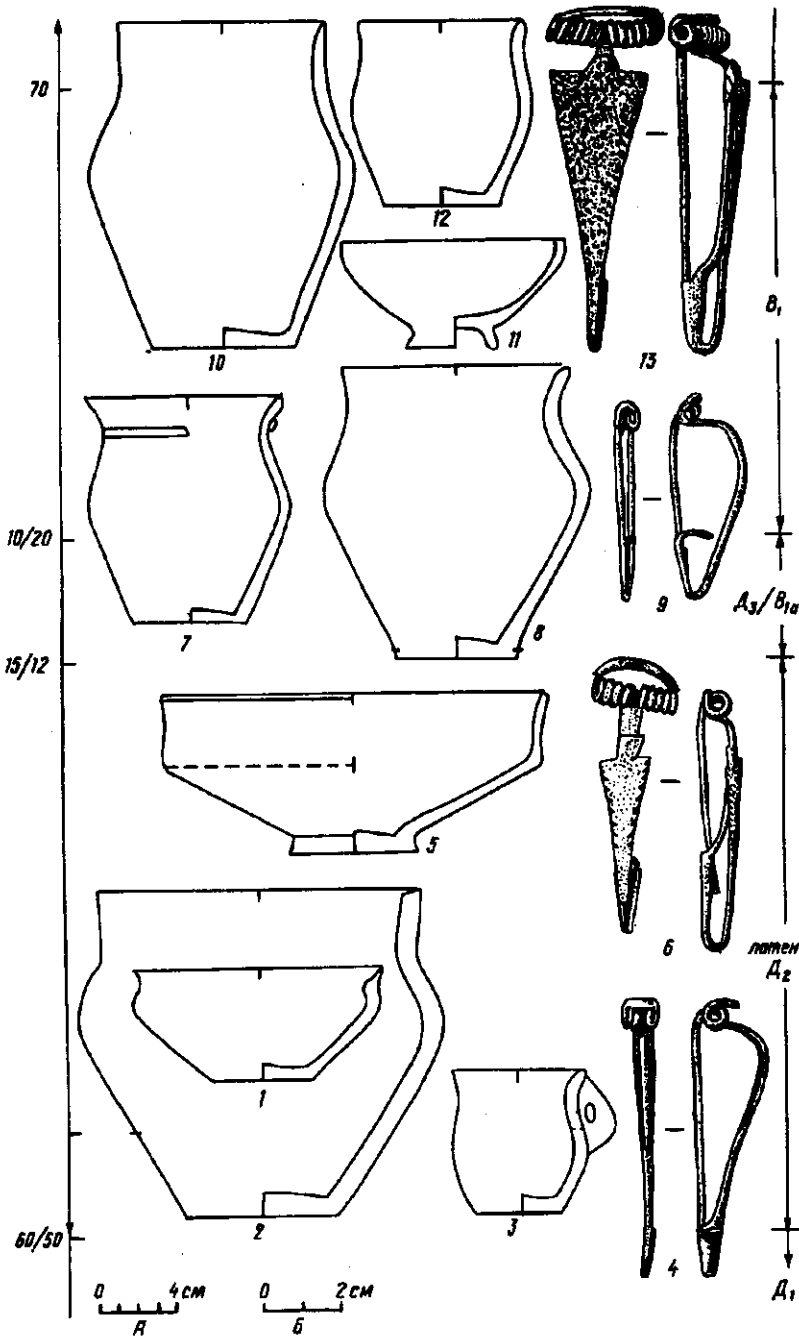

Рис. 7. Кераміка і фібули III хронологічного періоду: 1—4 — з поховання 61, 5, 6 — з поховання 125, 7 — з поховання 39, 8, 9 — з поховання 162, 10, 11 — з поховання 139, 12, 13 — з поховання 138. А — для кераміки, Б — для фібул.

Питання про відносну та абсолютну хронологію фібул зарубинецького типу піднімалося у працях багатьох дослідників зарубинецької культури. Слідом за О. К. Амброзом, загальноприйнятим вважається, що найбільш ранніми фібулами є ті, у яких найкоротший щиток (ЗТ — I, ЗТ — II), а фібули з довгим щитком більші пізні, однак датування конкретних варіацій фібул у різних авторів не збігається¹⁰.

Група фібул пізньолатенської схеми представлена в матеріалах могильника 3 практично цілими екземплярами та 1 уламком. Ю. Костшевський при класифікації пізньолатенських фібул, як типоутворюючі ознаки враховував профілювання спинки, місцезнаходження тятиви та ступінь прогину ніжки. Причому, фібули зі спинкою у вигляді прямокутної скоби та без прогину ніжки він не врахував у системі своєї класифікації, оскільки вони були типові, на його думку, не для території Польщі, а для Германії¹¹. У Пирогівському могильнику знайдені фібули зі спинкою, що круто піднімається над головою, яка плавно переходить до ніжки. Тятива — верхня. Ці фібули близькі до фібул на рис. 15 та 17 Ю. Костшевського. Ми відносимо їх до типу М. За формою спинки вони діляться на варіанти: фібули з п. 39 зі спинками із круглого в перетині дроту належать до варіанту М1, а фібула з п. 61 зі спинкою у формі вербового листка — до варіанту М3. За ступенем прогину ніжки можна виділити такі різновидності: *a* — без прогину (фібули з п. 39) та *b* — з слабким прогином (фібула з п. 61). Фібули з п. 39 та 61 — бронзові, з суцільним приймачем. Фібула з п. 57 — залізна (полагоджена бронзовою стрічкою, з приймачем у вигляді рамки. Ця фібула відрізняється від фібул Костшевського 15 і 17, а також *M* та *N* за розмірами (її довжина перевищує 9 см, а вказані — не більше 6—7 см). Вона наближається до фібул Костшевського, але в неї не прямокутний, а трикутний за формою приймач. М. Бабеш фібули (рис. 19) відносить до типу III. 1а¹². Позначимо фібулу з п. 57 як III. 1 дл.

У п. 131 знайдено уламок фібули пізньолатенської схеми, мабуть, типу М. 1а.

Ранні варіанти пізньолатенських фібул з'являються ще в середньому латені¹³. Але екземпляри, близькі до пирогівських, характерні для пізньолатенського періоду. Так, наухаймські фібули, до яких у якійсь мірі наближається фібула типу М. 36 (п. 61), є хронологічними визначниками кінця латену Д1. Розвинені ж варіації фібул *M* та *N* (Костшевського) датуються кінцем латену Д та початком ранньоримського часу (Д₂ та Д₃/В_{1а}) або ступенями А₂/А₃ та А₃ пшеворської культури¹⁴.

Фібула з п. 162, за класифікацією О. К. Амброза, найближче стоїть до 1 варіанту, серії I дротяних одночлених 15 групи лучкових підв'язних фібул, які він датує I ст. н. е.¹⁵.

Таким чином, у могильнику знайдені фібули майже всіх різновидностей, які відомі в зарубинецьких матеріалах. Типологічна близькість зарубинецьких фібул фібульному комплексу латенських та латенізованих культур Середньої Європи є основою для співставлення періодизації зарубинецьких пам'яток з періодизацією цих культур. У Пирогівському могильнику наявні аналогії фібулам будь-якого хронологічного відрізка середнього та пізнього латену для латенських культур, пізнього передримського та раннього римського часу для латенізованих культур.

Абсолютні датування можна базувати на даних дендрохронологічних аналізів з латенських пам'яток, опублікованих А. Хаффнером, на розробках хронології археологічного латенського матеріалу, проведених Х. Поленцем, В. Е. Штекли, та ранньоримського часу, за даними С. Рикхоффа¹⁶. На їх результати спираються зараз дослідники латенізованих культур раннього передримського часу¹⁷. Крім того, вони не йдуть всупереч датувань зарубинецьких матеріалів за античним імпортом з пам'яток Середнього Подніпров'я.

Виходячи з цього, початок середнього латену (С₁), у крайньому випадку, припадає на 30-і роки III ст. до н. е., цезура між фазами середнього латену (С₁ та С₂) лежить у межах 185—170 рр. до н. е. Початок пізнього латену падає на 120/116 (або 105) рр. до н. е.; межею між фазами пізнього латену (Д₁ та Д₂) є 60/50 або 50/40 рр. до н. е. Початок римських впливів у сполу-

ченні з пізньолатенськими традиціями припадає на 15/12 рр. до н. е. і продовжується протягом перших двох десятиліть н. е. у пшеворській культурі (фаза Д₃/В_{1а}).

Спираючись на прийняте у наш час датування фібул, знайдених на Пирогівському могильнику, функціонування цієї пам'ятки можна було б відзначити у відрізку якоїсь частки латену С₁, потім протягом С₂ та Д і, частково, ранньоримським періодом В₁. Однак час існування пізньолатенських фібул у зарубинецькій культурі та фібул зарубинецького типу здається не до кінця з'ясованим. Можливо, на вирішення цих питань зможе пролити світло детальний аналіз змін кераміки в часі. Глиняний посуд менш довговічний, а тому його заміна повинна відбуватись скоріше, ніж металевих прикрас. Зміни у кераміці, вірогідно, були більш чутливими хронологічним репером в конкретних регіонах археологічної культури.

Вловити ці зміни ми спробували методом статистичного обліку кількісних коливань окремих ознак у глиняному посуді. Для цього проведена кореляція взаємозустрічаємості у одних і тих же могильних комплексах: 1 — різних видів посуду всіх класів з фібулами; 2 — посуду класу А, що розчленований на ознаки, з фібулами; 3 — посудин класу А, розподілених у групи за кількістю ранніх та пізніх ознак.

Посуд майже всіх видів класів А, Б, В, Г зустрічається у похованнях могильника з певними варіаціями фібул. Виняток становлять тільки горщик класу Б (п. 181), чарка класу Б (п. 62), миски класу Б (п. 87, 105, 139) та чашка класу А (п. 54). Але перелічені посудини знайдені разом з посудом класу А. Більш ранні фібули, тобто розчленовані, датують скіфоїдну миску класу Б (п. 26), глек і зарубинецьку миску класу А (п. 129). А найбільш пізні фібули — горщики, кубки, миски та кухлі класу А, а також миску класу В. Переважна більшість фібул середньолатенської схеми супроводжує посуд класу А, який становить головний масив кераміки пам'ятки.

Аналіз взаємозустрічаємості посуду з різних зарубинецьких могильників, розчленований на дискретні мірні та описові ознаки (табл.)¹⁸ з різними варіаціями фібул, дозволив установити, що з фібулами корелюються не всі ознаки, а лише частина: з мірних, відносних — ознаки сукупностей та «ступінь профільованості плічок» (показчик Г) для всіх видів посуду і «ступінь профільованості шийки» — ознаки сукупності б — (показчик Б) для мисок; з описових ознак — зовнішня лінія шийки, плічок, нижньої частини, характер переходу шийки до плічок та плічок до нижньої частини тулуба (сукупності 11, 12, 13, 17, 18), з ознак декору — наявність лискованої борозенки та кругового уступчика по плічках або під шийкою. Таким чином, ці ознаки хронологічні для зарубинецької кераміки.

Кореляція даних ознак у різних видів посуду Пирогівського могильника класу А з фібулами дозволяє встановити хронологічні зміни у його кераміці. Так, розчленована фібула Р₃, середньолатенські неорнаментовані дротяні фібули типу В-Костшевського та частина фібул ЗТІІ-ІІІ походять з тих поховань, де знайдені глеки, горщики, кухлі з дуже сильно, сильно та добре профільованими плічками (ознаки 8-7, 8, 9 кухлів і чарок також 8-6). Крім того, у цих посудин, як правило, різкий перехід шийки до плічок, пряма лінія горловини, випукла лінія плічка і часто нижньої частини тулуба (ознаки 12-2, 13-1, 17-2, 18-2). Ці ознаки умовно називаємо «ранні». Фібули пізньолатенської схеми, причорноморська лучкова та ЗТ ІVб супроводжуються посудом з середньо- та слабкопрофільованими плічками (ознаки 8-6 та 8-3, 4, 5), у якого часто ввігнута шийка, перехід до плічок плавний, лінія плічок та нижньої частини пряма (ознаки 12-1, 13-3, 17-1, 18-1). Ці ознаки також умовно відносимо до «пізніх».

Як бачимо, у горщикоподібному посуді є досить чітка тенденція до хронологічних змін ознак у сукупностях, що характеризують ступінь профільованості плічок, форму ліній силуету та характер з'єднання окремих частин посудини. Це дозволяє розподілити горщикоподібний посуд на кілька угруповань із стійким набором ознак, що змінюються в часі.

До 1-го угруповання належить горщикоподібний посуд з 5 або 4 «ранніми»

ознаками, до 2-го — з 3 «ранніми» ознаками та рештою «пізніми», до 3-го — з 1—2 «ранніми» або тільки з «пізніми».

Кореляція посуду мископодібних пропорцій показує більш згладжену тенденцію до зміни ознак сукупності 8: «ступінь профілювання плічок» (як і у кухлів, для мисок «ранньою» ознакою є 8-6), але помітну тенденцію до зміни ознак сукупності 6: «ступінь профілювання (відхилення назовні) шийки». З більш ранніми фібулами частіше зустрічаються миски з сильніше профільованими горловинами (ознаки 6-6, 7, 8), а з більш пізніми — миски з шийками, профільованими слабше (ознаки 6-1, 2, 3, 4, 5). Як і у горщиків, у мисок спостерігається досить чітка тенденція до зміни ознак, що характеризують контури тулуба, тобто форму його зовнішніх ліній.

Мископодібний посуд також розподіляємо на 3 угруповання. До першого входять миски з найбільшою кількістю «ранніх» ознак (6-4). У наступних їх кількість зменшується, але відповідно збільшується кількість «пізніх». До 2-го — 3 «ранніх» ознаки, до 3-го — 1—2 «ранніх» або тільки «пізні» ознаки.

Посуд з поховань, в яких немає фібул, також розподілимо на угруповання за набором «ранніх» та «пізніх» ознак.

Отже, за набором хронологічних ознак посуд усіх видів укладається в 3 угруповання, яким відповідає певний склад фібул, що відображають хронологічні зміни. 1-е угруповання посуду супроводжують найбільш ранні фібули середньолатенської схеми — P_2 та P_3 , 2-е — фібула Д/Е-Костшевського, 3-е — фібули пізньолатенської схеми та підв'язна лучкова типу Амброз г. 15, С. 1, в. 1. Фібул, що встановлюють хронологію угруповань посуду, небагато. Але вони, по-перше, відповідають різним ступеням періодизації Європейського латену та пізнього передримського періоду, які послідовно змінюють один одного. А, по-друге, ці фібули зустрічаються у поховальних комплексах разом з посудом, у якого різний набір ознак, що змінюються з часом, тобто хронологічних. Таким чином, логічно припустити, що виділені угруповання кераміки відповідають хронологічним періодам могильника.

Нерідко в одному похованні знаходиться по кілька посудин різних видів: миска і горщик; горщик, миска та кухлик; горщик і кухоль тощо. Посуд в одному похованні часто збігається за кількістю хронологічних ознак, тобто належить до того угруповання, що відображає традиції керамічного виробництва одного хронологічного відрізка. Але є поховання, в яких наявні посудини з кількісно різним набором хронологічних ознак. Ці поховання фіксують доживання посуду, що був зроблений у більш ранньому періоді.

Взаємосполучення різних типів фібул з посудом дозволило намітити хронологічну еволюцію могильника та розподілити його поховання на 3 періоди.

I період починається з поховань, які супроводжуються речами, що зберігають традиції передуючих за часом культур автохтонного населення скіфського часу. Це пп. 7, 26 з мисками скіфоїдних рис, але з типовим для зарубинців лощенням. Посуд з інших поховань цього періоду типовий для зарубинецької культури, але деякі його ознаки відрізняють кераміку від посуду наступних часових відрізків. Для кераміки I періоду характерна пряма лінія шийки, що різко з'єднується з опуклими, сильно чи добре профільованими плічками. Лінія нижньої частини тулуба у багатьох посудин також опукла (рис. 5). Для цього періоду характерна видова різноманітність — горщики, глеки з ручками і без, миски з ручками та без, чашки, скіфоїдні миски. Тобто, набір посуду не зовсім типовий для наступних ознак фаз могильника. Всього до I періоду можна віднести 29 поховань, або 22,6% з усіх, де знайдена кераміка.

На початок функціонування могильника та його I періоду вказує фібула P_2 . Судячи з її особливостей (вісімкаподібні петлі на спинці) та знаходження з мискою архаїчного вигляду, логічно припустити, що це поховання відносяться до латену C_1 і датувати його не пізніше кінця латену C_1 , тобто, можливо, кінцем III — початком II ст. до н. е.

Фібула P_3 з поховання 129 свідчить про те, що I період могильника продовжувався і протягом латену C_2 . Цьому не суперечать матеріали поховань з фібулами типу В-Костшевського. У цьому ж періоді із фібул зарубинецького

типу, що відзначають етнографічні особливості культури, зафіксовані фібули ЗТ II та ЗТ III (табл.). Фібули ЗТ для цього періоду становлять тільки 28,6%.

II період — 30 поховань (23,4%). У цей час йде становлення керамічного комплексу могильника як пам'ятки, типової для зарубинецької культури. Зникають миски скіфського вигляду, глеки з ручками. Основними видами залишаються горщики, миски та кухлі. З'являються перші кубки (келихи). Відбуваються зміни у зовнішньому вигляді кераміки. Більша частина її відноситься до 2-го угруповання, в посуді якого намічається 3 «ранніх» ознаки. Більш рідкісними стали посудини з прямою лінією шийки, що різко переходить до опуклого плічка. Ступінь профільовання їх значно зменшився. Серед горщиків майже зникли ті, у яких сильно профільовані плічка. Більше стало посуду з угнутих горлом, прямою лінією плічок (рис. 6). У деяких похованнях поряд з посудом 2-го є посудини 1-го угруповання (п. 28, 100, 101, 152). Датування II періоду могильника визначає фібула Д/Е-Костшевського з п. 109. Подібні фібули характерні для першої фази пізнього латену (латен Д₁). Її доповнюють фібули типу В (п. 101), ЗТ III (п. 100 та 127), ЗТ IVa (п. 165 та 195). Вага фібул ЗТ значно зросла (70% від загального). У другому періоді з'явилися фібули з розвиненим щитком — ЗТ IVa.

III період — останній, але інтенсивніший і найтриваліший етап функціонування могильника — 69 поховань (54,0%). Змінюється видовий набір посуду: горщики у ряді випадків змінюються на кубки, з'являються миски класу В. Але в кількісному відношенні, як і раніше переважають горщики, миски і кухлі класу А, хоча в їх оформленні є нові риси. Більшість з них налічує мінімальну кількість «ранніх» або тільки «пізні» ознаки (3 угруповання). Серед посудин горщикоподібних пропорцій (горщики, кубки, кухлики) з'являється все більше екземплярів із слабо профільованими плічками, а серед мисок — із слабо відхиленими шийками (рис. 7). У похованнях з керамікою III періоду, поряд з керамікою 3 угруповання, у невеликій кількості трапляється посуд 2 (пп. 1, 70, 73, 108, 120, 124, 128, 132, 136, 153, 195) і навіть 1 угруповань (пп. 81, 97, 182).

Хронологічними визначниками цього періоду є фібули пізньолатенської схеми типу М 1a та М 3б. Фібула типу М 3б (п. 61) близька наухаймській, типовим для кінця латену Д₁. У пшеворських могильниках наухаймські фібули разом з фібулами типу М-Костшевського визначають стадію А₂/А₃ пшеворської культури. Можливо, і початок III періоду Пирогівського могильника збігається з кінцем латену Д₁ і стадією А₂/А₃ пшеворської культури. Більш пізні поховання могильника визначає фібула з п. 162 типу Амброз г. 15.С.1.В.1. За О. К. Амброзом вона датується I ст. н. е., можливо, першою його половиною. Кубок з п. 67 та чарка з п. 138 при мінімальній кількості і навіть відсутності «ранніх» ознак мають слабо профільовані плічка і тим самим близькі горщикоподібним посудинам з могильника Рахні (п. 4). Це поховання датується кінцем I ст. н. е. за ранньоримською фібулою із слабо наміченою кнопкою (Амброз г.12.С.3), уламками очкоподібних фібул А. 58/59 та уламком фібули ЗТ IVв або ЗТ V. Поховання 11 та 125 Пирогівського могильника також можуть бути синхронними п. 4 з Рахнів, оскільки всі вони містять миски класу В.

Тому ймовірно, що і більш пізні, з розкопаних на могильнику, поховання могли бути здійснені наприкінці I ст. н. е. Поховання III періоду супроводжують різні види неорнаментованих дротяних фібул, а також значна кількість фібул зарубинецького типу, серед яких переважають ЗТ IVa. Вага фібул ЗТ III значно зменшилась, з'явилися найбільш пізні — ЗТ IVб. Всі різновиди фібул типу ЗТ складають 55% фібульного комплексу цього періоду.

Зроблений аналіз дозволяє дійти наступних висновків: 1 — можливий час функціонування могильника від кінця III — початку II ст. до н. е. до кінця I ст. н. е.; 2 — протягом цього часу відбувається не тільки зміна одних видів посуду іншими, а також зміна деяких ознак у найбільш репрезентативному посуді класу А. Відокремлюються групи «ранніх» та «пізніх» ознак. Але їх зміна має не жорсткий і не одночасовий характер, а виявляється у формі тенденції, що дозволяє керамічному комплексу зберігати свою відносну

цільність протягом всього періоду існування культури; 3 — облік кількості «ранніх» і «пізніх» ознак у кожній посудині дає можливість відносити посуд до досить вузького часу — хронологічного відрізка. Це відкриває перспективу використання кераміки як надійного джерела для вирішення одного з найважливіших питань археології — хронології та періодизації зарубинецьких пам'яток; 4 — матеріали могильника підтверджують висновок О. К. Амброза про розвиток фібул ЗТ від короткого щитка до довгого. Але цей розвиток проходив досить швидко і фібули з різними за довжиною щитками протягом тривалого часу співіснували. Однак питома вага фібул ЗТ з більш розвиненим щитком від раннього періоду до більш пізнього поступово зростала (таблиця). Тому заслуговують на увагу і спостереження Ю. В. Кухаренка про те, що фібули ЗТ не можуть бути безумовним хронологічним репером; 5 — аналіз матеріалів Пирогівського могильника дозволяє поставити питання про більш тривале функціонування фібули ЗТ, ніж фібули пізньолатенської схеми; 6 — Пирогівський могильник показує, що зарубинецька культура Середнього Подніпров'я в цілому розвивалась у руслі латенських та латенізованих культур Середньої Європи. Проте ритми їх розвитку повністю не збігалися. Найбільш чуттєві імпульси латенізації зарубинецька культура Середнього Подніпров'я одержала у I періоді, який починається, можливо, десь наприкінці латену C_1 і продовжується майже до кінця латену C_2 , та в цілому збігається з фазою A_1 пшеворської культури.

II період — це невеликий відрізок часу найбільшої замкнутості зарубинецької культури. Цей період, можливо, відповідає більшій частині латену D_1 і фазі A_2 пшеворської культури. III — найбільший за часом період функціонування могильника. Для нього характерне посилення зв'язків з культурами Середньої Європи (з'являються фібули пізньолатенської схеми та зразки ранньоримських). За часом цей період обіймає, певно, закінчення латену D_1 , весь латен D_2 , ранньоримський час B_1 та початок B_2 , або фазу A_2/A_3 , A_3 і частково ранньоримський період пшеворської культури.

Розташування поховань на плані могильника дозволяє відмітити певне

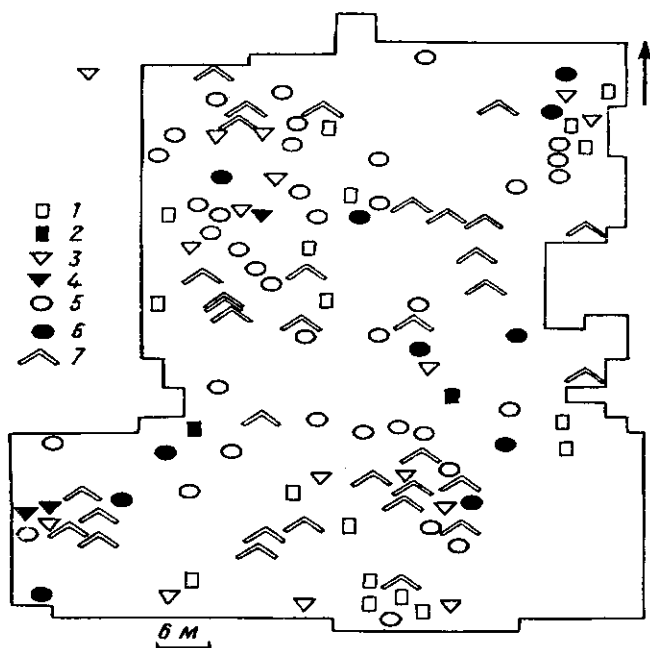

Рис. 8. План розкопаної частини Пирогівського могильника 1966—1968 рр.

Умовні позначення: 1 — поховання I періоду без фібул; 2 — поховання I періоду з фібулами; 3 — поховання II періоду без фібул; 4 — поховання II періоду з фібулами; 5 — поховання III періоду без фібул; 6 — поховання III періоду з фібулами; 7 — поховання хронологічно не визначені.

групування більш чи менш компактних скупчень, що нараховують від кількох до десятків могил (рис. 8). Кожне з цих скупчень має поховання різних хронологічних відрізків, наприклад, I, II, III або тільки II і III. Це дає можливість вбачати у цих скупченнях заховання окремих сімей — великих патріархальних (великі скупчення) чи малих (невеликі скупчення), що вказує на соціальну організацію зарубинецького суспільства, яка могла знаходитись на ступені розвитку первісної сусідської общини.

Примітки

- ¹ Кубышев А. И., Максимов Е. В. Пироговский могильник // МИА.— 1969.— № 160.— С. 25—38; Кубышев А. И. Деякі підсумки дослідження Пироговського могильника (розкопки 1966—1967 рр.) // Дослідження з слов'яно-руської археології.— К., 1967.— С. 23—41; Кубышев А. И., Скиба Л. Е. Пироговський могильник // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 83—95.
- ² Пачкова С. П. Методика хронологізації кераміки зарубинецької культури // Археологія.— 1991.— № 1.
- ³ Генинг В. Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА.— 1973.— № 1.— С. 114—136.
- ⁴ Пачкова С. П. К методике классификации зарубинецкой керамики // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1989.— С. 34—45.
- ⁵ Там же.— С. 38—40.— Табл. 1.
- ⁶ Kostrzewski J. Die ostgermanische Kultur der Spätlatenezeit.— Leipzig, 1919.— S. 12—41; Амброс А. К. Фібулы Юга европейської частини СРСР // САИ.— 1964.— Д. 1—30.— С. 12—41; Пачкова С. П. Фібулы зарубинецького типу // Археологія.— 1988.— Вип. 62.— С. 10—23.
- ⁷ Wozniak Z. Osadnictwo celtyckie w Polsce.— Wrocław etz, 1970.— S. 39, 63, 157, 158.
- ⁸ Gadłowski K. Okres latenski w Europie.— Kraków, 1977.— S. 42—58.
- ⁹ Пачкова С. П. Методика хронологізації...
- ¹⁰ Пачкова С. П. Фібулы зарубинецького...— С. 12.— Рис. 1.
- ¹¹ Kostrzewski J. Op. cit.— S. 32, 33.— Rys. 17, 18.
- ¹² Babeş M. Date arheologice si istorice privind partea de nord est a Daciei in ultimele secole inaintea erei noastre // SCIV.— Bucuresti, 1985.— Taf. 36, 3; P. 169.— Fig. 7.
- ¹³ Godłowski K. Op. cit.— S. 607
- ¹⁴ Godłowski K. Op. cit.— S. 60, 61; Dabrowska T. Wczesne fazy kultury przeworskiej.— Warszawa, 1988.— S. 35—46.
- ¹⁵ Амброс А. К. Фібулы Юга... — С. 48.
- ¹⁶ Haffner A. Zum Ende der Latenezeit im Mittelrheingebiet unter besonderer Berücksichtigung des Trierer andes // AK.— 1974.— № 4.— Hf. 1.— S. 59—72; Haffner A. Zur absoluten Chronologie der Mittelatenezeit // AK.— 1979.— № 9.— Hf. 4.— S. 405—430; Polenz Z. Münzen in latenezeitlichen Gräbern Mitteleuropas aus der Zeit zwischen 300 und 50 v. Chr. Geburt // Bayerische Vorgeschichtsblätter.— 1982.— S. 27—54; Stöckli W. E. Die Grob- und Importkeramik von Manching // Die Ausgrabungen in Manching.— 1979.— T. 8.— S. 270—300; Rieckhoff S. Münzen und Fibeln aus Vicus des astells // Saalburg Jahrbuch.— 1975.— № 32.— S. 5—15.
- ¹⁷ Dabrowska T. Wczesne fazy... — S. 14—62.
- ¹⁸ Пачкова С. П. К методике классификации... — С. 38—40.

С. П. Пачкова, А. И. Кубышев

ХРОНОЛОГИЯ ПИРОГОВСКОГО МОГИЛЬНИКА

В статье на основе статистического анализа изменений выделенных признаков посуды и корреляции этих признаков с фибулами, найденными совместно с керамикой в одних и тех же погребениях, устанавливается эволюция керамического комплекса могильника. Выясняется, что происходит не столько смена одних типов посуды другими (хотя и это в какой-то мере имеет место), сколько изменяются отдельные элементы (признаки) керамики. Но эти изменения носят не абсолютный и не одновременный характер, а проявляются в форме тенденции, что и позволяет керамическому комплексу культуры сохранять свою относительную целостность на протяжении практически всего периода существования культуры. Учет взаимосочетания определенных признаков в одном сосуде дает возможность в большинстве случаев с достаточной степенью точности относить каждый сосуд к довольно узкому хронологическому отрезку.

CHRONOLOGY OF THE PIROGOVIAN BARROW

Evolution of the pottery set from the Pirogovian barrow has been traced on the basis of the statistical analysis of changes in the identified attributes and correlation of those attributes with fibulas found parallel with pottery in the same burials. It is found out that it is not so much a change of certain types of pottery by other types (though it happened to some extent) as alteration of separate elements (attributes) of pottery. But these alterations are not absolute and not simultaneous but exhibit a certain tendency, which permits this pottery set of culture to retain its relative integrity practically during the whole period of the culture existence. Taking into account mutual combination of definite attributes in one vessel it is possible in most cases to attribute each vessel with a sufficient degree of accuracy to a rather narrow chronological period.

Одержано 18.02.1991